

Bureaus voor ontmoeting met moslims

Rooms Katholieke Kerk in Nederland: Berry van Oers bvoers@rkk.nl

Postbus 13049 3507 LA Utrecht. tel. (+31)030-2326936

Rooms Katholieke Kerk in België: ROMC Kerkwerk Multicultureel

Samenleven, Huidevetterstr. 165, B10000 Brussel tel+3225028101

Protestantse Kerk in Nederland: Jan Post- Hospers, Postbus 8506,

RM Utrecht, tel 3503 tel (+31)030-8801880

Redactie

Alper Alasag

Ton Crijnen

Hans Haafkens

Simon Lambregs simon.lambregs@skynet.be

Nico Landman

Berry van Oers (kernredactie)

Piet Reesink (eindredactie) preesink@hetnet.nl

Gé Spielman

Esther Struikmans (kernredactie)

Abonnementen 2015

binnenland: 19,95 euro

buitenland : 25,25 euro

Losse nummers: 5,75

plus porti

Lay-out: P. Reesink

Website: www.begripmoslimschristenen.jouwweb.nl

Abonnementen worden telkens verlengd met het volgend kalenderjaar als opzegging niet heeft plaatsgevonden. Opzegging dient in het voorgaande jaar vóór 1 november te zijn geschied.

Administratie, abonnementen, nabestellingen

Secretariaat RK kerkgenootschap in Nederland, Financiële administratie,

Postbus 90.189, 4800 RN Breda

secretariaat@bisdombreda.nl tel. 076-522 34 44

Voor overname van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Dit nummer gaat over de officiële documenten van de r-k. kerk die die dialoog met andersgelovigen en andersdenkenden ondersteunen en rechtvaardigen. Deze teksten verwijzen vooral naar documenten van het Tweede Vaticaans Concilie en documenten van de pausen Paulus VI, Johannes Paulus I, Johannes Paulus II, Benedictus XVI en paus Franciscus. Ook documenten van de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog werden geraadpleegd. Wat niet ontbreekt zijn vormen en plaatsen van de dialoog en handreikingen. Zoals G. Speelman uitlegt in haar analyse, gaat het hier om een binnenkerkelijke theologie van de religies en niet om een theologie van de dialoog.

Leerhuis, einde-ramadan-groet	bl. 98
De r.k.kerk in dialoog, B. van Oers	bl.101
Theologie van de religies of van de dialoog? G. Speelman	bl.135
Vreedzame strijd tegen jihadisme, P. Reesink (vertaling)	bl.141
Boeken	bl.144
Journées d'Arras, Arneir Langås, P. Reesink	bl.151

Leerhuis

Boodschap van de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog aan de moslims in de maand van de Ramadan en 'Id al-Fitr
1436 H. / 2015 A.D., 19.06.2015

Christenen en moslims: Samen tegen het geweld dat wordt gepleegd in naam van de godsdienst.

Beste broeders en zusters moslims,

1. Het is mij een genoegen u in naam van alle katholieken in de wereld en van mijzelf de beste wensen te doen toekomen voor een vreugdevolle viering van 'Id al-Fitr. In de maand Ramadan beoefent u verschillende religieuze en sociale praktijken zoals vasten, gebed, het geven van aalmoezen, hulp aan de armen, bezoek aan familieleden en vrienden. Mogen de vruchten van deze goede daden uw leven verrijken.

2. Voor sommigen van u en ook voor leden van andere religieuze gemeenschappen wordt de vreugde van dit feest overschaduwed door de herinnering aan geliefden die hun leven of hun goederen hebben verloren, of die lichamelijk, mentaal en zelfs geestelijk hebben geleden door geweld. Veel etnische en religieuze gemeenschappen overal in de wereld moesten allerlei vormen van groot lijden en onrecht doormaken: de moord op sommigen van hun leden, de vernietiging van hun religieuze en culturele erfgoed, gedwongen vertrek vanuit hun huizen en steden, mishandeling en verkrachting van hun vrouwen, slavernij van sommigen van hun leden, mensenhandel, verkoop van organen, en zelfs de verkoop van lijken!

3. We zijn ons allemaal bewust van de ernst van deze misdaden op

zich. Maar wat deze nog afschuwelijker maakt is de poging om ze te rechtvaardigen in naam van de godsdienst. De godsdienst wordt hier duidelijke gebruikt als een middel om macht en rijkdom te verwerven.

4. Het is overbodig te zeggen dat degenen die de verantwoordelijkheid hebben voor de openbare orde en veiligheid ook de plicht hebben hun mensen en hun bezittingen te beschermen tegen het blinde geweld van terroristen.

Daarnaast is er ook de verantwoordelijkheid van degenen die een opvoedende taak hebben: gezinnen, scholen, lesprogramma's, religieuze leiders, religieuze toespraken, media. Geweld en terrorisme komen eerst op in de gedachten van deze verwarde personen en worden daarna pas uitgevoerd in concrete daden.

5. Al degenen die betrokken zijn bij de opvoeding van de jeugd en bij de verschillende educatieve platforms zouden moeten wijzen op het heilig karakter van het leven en de daarmee samenhangende waardigheid van iedere mens, los van zijn of haar etniciteit, religie, cultuur, sociale positie of politieke keuze. Geen enkel leven is kostbaarder dan een ander omdat het behoort tot een bepaald ras of religie. Dat heeft als consequentie dat niemand doden mag. Niemand mag doden in de naam van God; dat zou een dubbele misdaad zijn: tegen God en tegen die persoon zelf.

6. Er mag geen dubbelzinnigheid bestaan in de opvoeding. De toekomst van een persoon, van een gemeenschap en van de hele mensheid kan niet op dubbelzinnigheid of schijnbare waarheid worden opgebouwd. Christenen en moslims erkennen overeenkomstig hun respectievelijke religieuze traditie God als Waarheid en verhouden

zich tot Hem als de Waarheid. Ons leven en ons gedrag als gelovigen zouden een afspiegeling moeten zijn van deze overtuiging.

7. Zoals de heilige Johannes Paulus II zei, hebben christenen en moslims “het voorrecht van het gebed” (Toespraak tot moslim religieuze leiders, Kaduna, Nigeria, 14 februari 1982). Ons gebed is dringend nodig: voor gerechtigheid, vrede en veiligheid in de wereld; voor degenen die afgeweken zijn van het ware pad van het leven en in naam van de godsdienst geweld plegen, opdat zij mogen terugkeren naar God en hun leven veranderen; voor de armen en zieken.

8. Onze feesten voeden in ons onder andere de hoop voor het heden en de toekomst. Met hoop kijken we uit naar de toekomst van de mensheid, vooral wanneer we ons inspannen om onze legitieme dromen werkelijkheid te laten worden.

9. Samen met Paus Franciscus wensen we u toe dat de vruchten van de Ramadan en de vreugde van ‘Id al-Fitr vrede en welvaart mogen brengen en uw menselijke en geestelijke groei mogen bevorderen.

U allen van harte gefeliciteerd.

Het Vaticaan, 12 juni 2015, Jean-Louis Kardinaal Tauran, President
Father Miguel Ángel Ayuso Guixot, M.C.C.I., Secretaris

DE RK-KERK IN DIALOOG

met mensen van andere godsdiensten en levensbeschouwingen

Berry van Oers

“Geen kerk die meer doet aan interreligieuze dialoog dan de rooms-katholieke kerk”, zei de protestantse islamoloog en dialoogexpert Jan Slomp meermaals. Daar keken ook katholieken in Nederland van op. Velen van hen blijken nauwelijks bekend te zijn met hoe hun Kerk de interreligieuze dialoog fundeert. Bisschop Hans van den Hende vroeg me het denken over de interreligieuze dialoog vanuit de katholieke Kerk op papier te zetten om de katholieke achterban daarover te informeren en te motiveren. In juni 2015 resulteerde dat in de uitgave door de Nederlandse bisschoppenconferentie van het boek ‘In dialogue with people of other religions and philosophies’.

In het boek beschrijf ik de grondslagen, de doelen, de plaatsen, de varianten en de praktijk van de interreligieuze dialoog op basis van de Vaticaanse documenten. Daarbij beperk ik me tot teksten die gaan over de interreligieuze dialoog met aanhangers van niet-bijbelse godsdiensten, met name moslims, hindoes en boeddhisten. Het gaat hier niet om de oecumenische dialoog met orthodoxe en reformatorische christenen of met joden. Die dialogen behoren tot het werkkterrein van andere organen in de rooms-katholieke kerk.

De documenten van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) laten een nieuwe houding zien tegenover aanhangers van andere godsdiensten. Het boek laat zien hoe deze nieuwe houding bevestigd, versterkt en uitgewerkt werd in de documenten van de pausen Paulus VI, Johannes Paulus II, Benedictus XVI en Franciscus en van de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog. De verklaring *Nostra Aetate* (NA), die tijdens het Concilie werd uitgegeven, is het basisdocument voor de interreligieuze dialoog. Het is echter eerder een praktisch dan een theologisch document, omdat het geen compleet theologisch raamwerk geeft voor de interreligieuze dialoog. Daarvoor zijn we aangewezen op documenten die na *Nostra Aetate* verschenen.

Mgr. Van den Hen-de biedt *In Dialogue* aan de nieuwe nuntius aan.

De Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog gaf na het Concilie twee belangrijke officiële documenten uit: Dialoog en Missie in 1984 en Dialoog en Verkondiging in 1991. In deze documenten wordt een theologie van de dialoog zichtbaar die werd ontwikkeld vanuit verschillende Vaticaanse documenten: *Lumen Gentium* (LG), *Gaudium et Spes* (GS), *Dei Verbum* (DVb), *Ad Gentes* (AG), *Dignitatis Humanae* (DH). Daarnaast zijn de encyclieken en apostolische exhortaties van de pausen Paulus VI, Johannes Paulus II, Benedictus XVI en Franciscus van belang, zoals: *Ecclesiam Suam* (ES), *Evangelii Nuntiandi* (EN), *Redemptor Hominis* (RH), *Dominum et Vivificantem* (DeV), *Redemptoris Missio* (RM), *Deus Caritas Est* (DCE), *Lumen Fidei* (LF), *Evangelii gaudium* (EG). De toespraken van de pausen tijdens buitenlandse reizen en algemene of speciale audiënties bieden veel informatie. Hun uitspraken over de interreligieuze dialoog, vaak ontleend aan de bestaande documenten, zijn soms herhalingen daarvan, maar laten wel zien wat als het meest belangrijk wordt geacht. Soms worden er in deze toespraken ook nieuwe elementen en accenten toegevoegd.

1 Grondslagen van de interreligieuze dialoog

Waarom roept het geloof in Jezus Christus op tot het voeren van de interreligieuze dialoog? De antwoorden vinden we in de Vaticaanse documenten vanaf het Tweede Vaticaans Concilie en vormen de theologie van de interreligieuze dialoog van de Rooms-Katholieke Kerk. De theologie van de interreligieuze dialoog is gebaseerd op: De Trinitaire dimensie: Vader, Zoon, Geest; God als schepper en behoeder van alle volkeren; De waardigheid van alle mensen; Gods Geest die ook buiten de Kerk werkzaam is; De zending van de Kerk.

1.1 De interreligieuze dialoog heeft een Trinitaire dimensie

In de Vaticaanse documenten wordt de Triniteit (Drie-eenheid) genomen als model voor de interreligieuze dialoog. Zoals de liefde van de Vader geen grenzen kent, zo heeft de Zoon zich verenigd met iedere mens en zo overstijgt de Geest alle grenzen. Jezus openbaarde dat God zelf dialoog is en dat elke christen deze dialoog van liefde tussen de Vader, de Zoon en de Heilige Geest moet navolgen.

Vader

Gods bedoeling met de mens uit zich in de geschiedenis van alle volken. Dit betekent dat we niemand kunnen uitsluiten van de mogelijkheid te antwoorden op God en verbonden te zijn met Hem. Christenen geloven in een God die op heel de schepping en daarmee op alle schepselen betrokken is. Zij gaan er van uit dat Hij vanaf de schepping bij de hele mensheid aanwezig is. Waar in andere godsdiensten waardevolle elementen gelegen zijn, bestaat er een relatie met God, de Vader van Jezus.

Zoon

Door God de Zoon wordt de liefde van God doorgegeven. Christus is met elke mens, zonder uitzondering, verbonden. Dat God ook bij het leven van andersgelovigen betrokken is, is juist in Jezus openbaar geworden. Paus Johannes Paulus II zegt hierover in *Redemptoris Hominis*: “Iedere mens, zonder uitzondering, is door Christus verlost en Christus is op een of andere wijze verbonden met iedere mens, zonder ook maar één uitzondering, ook als hij zich daar niet bewust van is.” (RH14). Jezus Christus roept iedereen op Hem te volgen. Uit alle culturen en godsdiensten komen in antwoord daarop mensen naar voren die op deze oproep ingaan (*Ad Gentes*, 2-5,12; *Evangelii Nuntiandi*, 26). Paus Franciscus legt dat nader uit in zijn encycliek *Lumen Fidei* van 2013 in artikel 35: “Het licht van het geloof in Je-

zus verlicht ook de weg van allen die God zoeken. Het vormt de geheel specifieke bijdrage van het christendom aan de dialoog met de aanhangers van de verschillende religies. De Brief aan de Hebreeën spreekt ons over het getuigenis van de rechtvaardigen, die reeds vóór het verbond met Abraham, vol geloof naar God zochten. Van Henoch wordt gezegd, dat hij ‘aan God had behaagd’ (Hebr. 11, 5), wat zonder het geloof onmogelijk was, want ‘wie bij God wil komen, moet geloven dat Hij bestaat en dat Hij beloont allen die Hem zoeken’ (Hebr. 11, 6).”

Geest

God de Heilige Geest leidt de mensen naar de Waarheid en is aanwezig in alle mensen, culturen en godsdiensten. De Geest waait waarheen Hij wil. Zo kan Hij ook werkzaam zijn in de harten van niet-christenen. Gods Geest handelt in het geweten van mensen en begeleidt hen naar de Waarheid. Een christen die in dialoog gaat met een niet-christen moet er niet van uitgaan dat de niet-christen een onbeschreven blad is. De Geest is namelijk al aanwezig in het hart van de ander. Alles wat goed, waar, nobel en puur is kan beschouwd worden als de werking van de Heilige Geest. Dat is een stimulans om respectvolle relaties met mensen van andere godsdiensten te onderhouden.

1.2 God is de schepper en behoeder van alle volkeren

Het godsgeloof van de rooms-katholieke kerk heeft niet betrekking op een ‘eigen’ God naast goden van andere volkeren. God is de God van alle volkeren. Hij bestuurt ze en leidt ze op zijn wijze naar het heil. Hij wil dat alle mensen het heil bereiken ook al kennen ze Jezus Christus en de werkzaamheid van de Geest (nog) niet bewust. Daarom zijn katholieken geroepen in dialoog te gaan met anderen en in

hun interreligieuze gesprekken niet alleen van hun geloof te getuigen, maar ook te luisteren en te ervaren hoe God bij de anderen al aanwezig is. Er is een positieve waardering voor het goede dat zij aantreffen bij andersgelovigen.

Abdij Nazareth Brecht (B.)
Soefi's en Benedicti-
nessen

1.3 De waardigheid van alle mensen

Omdat God de schepper en behoeder is van alle mensen kiest de rooms-katholieke kerk voor een cultuur die uitgaat van de waardigheid van iedere mens als beelddrager van God. Die waardigheid moet beschermd worden omdat ieder mens geschapen is naar het evenbeeld van God.

Deze menselijke waardigheid geldt niet alleen elke mens, maar ook heel de mens en sluit daarmee niet alleen de functie en capaciteiten in, maar ook de relaties met andere mensen en gemeenschappen en met de transcendente God/Schepper. De waardigheid van de mens is

de basis voor interreligieuze dialoog en samenwerking. Menselijke waardigheid roept op tot het ontplooiën van de talenten in vrijheid, gelijkheid en creativiteit, maar roept ook op tot verantwoordelijkheid voor zichzelf en anderen.

Recht op godsdienstvrijheid

Het respect voor de vrijheid van geloof en geweten is ten diepste gegrond in de waardigheid, vrijheid en verantwoordelijkheid van iedere mens. De Kerk roept ook andersgelovigen op godsdienstvrijheid te respecteren en te waarborgen. In zijn Apostolische Exhortatie *Evangelii Gaudium* in artikel 253 wijst paus Franciscus op het belang van wederkerigheid: “Ik vraag deze landen (Saoedi-Arabië, Iran, Afghanistan, enz.) om christenen de vrijheid van eredienst en het praktiseren van hun geloof te waarborgen in het licht van de vrijheid die volgelingen van de islam genieten in westerse landen.” De weg van vrijheid en respect, de weg van godsdienstvrijheid die de fundamentele waardigheid van iedere mens als grondslag heeft, is ten diepste de weg naar vrede. In zijn toespraak tot de leden van de *Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog* op 28 november 2013 zei paus Franciscus: “De toekomst ligt in respectvolle co-existentie in diversiteit, niet in de uniformiteit van een theoretische neutrale gedachte. De erkenning van het fundamenteel recht op godsdienstvrijheid in al zijn dimensies is daarom onontbeerlijk.”

1.4 Gods Geest is ook buiten de Kerk werkzaam

In de concilieteksten ging men op zoek naar de geloofswaarde van andere godsdiensten en baseerde die waarde op de verborgen heilsactiviteit van Christus, die ook buiten de grenzen van de Kerk en het christendom werkzaam is. Bevestigen dat de Geest werkzaam is in andere godsdiensten betekent dat ze waardevol zijn. De diepste be-

schouwingen van de menselijke geest, ondanks de verscheidenheid van wegen, gaan eenzelfde richting uit. Dat wordt uitgedrukt in zoeken naar God, naar de zin van het leven. Dat zoeken verbindt gelovigen van verschillende godsdiensten. In het zoeken licht de geloofswaarde van andere godsdiensten op.

Dialoog en verkondiging

In de documenten is er een voortdurende spanning tussen enerzijds het erkennen dat Gods Geest niet enkel binnen de Kerk werkzaam is en anderzijds de erkenning dat het heil buiten de Kerk om niet ten volle gerealiseerd kan worden, dat verkondiging dus een noodzaak blijft. Eenzelfde soort spanning wordt opgeroepen door de pastorale constitutie *Gaudium et Spes*, over de Kerk in de wereld van deze tijd, en het missiedecreet *Ad Gentes*. Feitelijk is sinds het Tweede Vaticaans Concilie de dubbele lijn vastgehouden. De spanning tussen dialoog en verkondiging leidt tot een dubbele houding. Er worden twee taalsystemen gebruikt. De ene keer ligt de nadruk meer op dialoog en de andere keer meer op verkondiging. Dat is volstrekt legitiem. Deze twee essentiële motieven moeten in evenwicht blijven. Het gaat om de overtuiging dat God alle mensen wil redden én het besef dat Jezus Christus de universele bemiddelaar is van het heil. Wanneer één van beide componenten ontbreekt, vervalt men gemakkelijk in eenzijdige vertekeningen: een opvatting die de niet-christenen uitsluit ofwel een visie die de eigenheid van het christendom ontkracht.

De uitwerking van de verhouding tussen dialoog en verkondiging vindt plaats in de documenten die volgen na het concilie. Door met elkaar in gesprek te gaan ontdekken we sporen van Waarheid in datgene wat we gemeenschappelijk hebben en in datgene waarin we

verschillen. Het nieuwe dat wordt geboren is een verrijking van alle deelnemers en doet geen afbreuk aan de eigen identiteit. Paus Franciscus zegt het in zijn Apostolische Exhortatie *Evangelii Gaudium* in artikel 253 als volgt: “De dialoog moet solide en vreugdevol gebaseerd zijn op de eigen identiteit, maar zo dat men ook de waarden van anderen kan erkennen, de zorg kan waarderen die onder hun vragen liggen en licht kan laten schijnen over gedeelde overtuigingen.”

De paus gaat verder: “Soms wanneer het in de dialoog tot verkondiging komt beschuldigen onze partners ons van proselitisme. Maar daar heeft het niets mee te maken. We verkondigen uit liefde. Ik wil je het goede nieuws meedelen dat me bevrijdt en me vreugde geeft. Ook jij zou me het goede dat je in je godsdienst tegenkomt moeten aanbieden.” Verkondiging is dus een gebaar van liefde naar de ander toe. Daarom nodigt Paus Franciscus ons uit om het evangelie te verkondigen samen met dialoog in een gebaar van liefde en waarheid.

Gelijkwaardigheid

De stelling dat ook niet-christenen 'gered' kunnen worden betekent volgens de katholieke Kerk echter niet dat alle godsdiensten gelijk zijn. Het document van de Congregatie van de Geloofsleer *Dominus Jesus* uit 2000 legt dat nader uit. *Dominus Jesus* geeft een antwoord op het relativisme van de hedendaagse cultuur, en op het religieus syncretisme bij de interreligieuze dialoog, op pluralistische tendensen in de theologie. De Congregatie voor de Geloofsleer wijst er opnieuw op dat Jezus “de weg, de Waarheid en het leven” is. Christus is niet een weg onder vele andere wegen, noch een waarheid onder vele andere waarheden. Er is maar één God en één openbaring van God in Jezus Christus. In de interreligieuze dialoog zijn alle deelnemers gelijk qua menswaardigheid, maar hun geloofsovertuigingen

zijn niet gelijk. Als de verschillende meningen omtrent de Waarheid niets zouden uitmaken, zou de dialoog immers geen zin hebben.

1.5 De interreligieuze dialoog hoort bij de zending van de Kerk
Een volgend fundament van de interreligieuze dialoog is de overtuiging dat zij deel uitmaakt van de zending van de Kerk, de opdracht zoals die door God in Christus aan de Kerk is gegeven. Haar zending omvat verschillende, onderling samenhangende, fundamentele elementen: De presentie van gelovigen die een christelijk leven proberen te leiden als antwoord op Gods liefde; Engagement op het vlak van sociale ontwikkeling, strijd tegen armoede en onrechtvaardige structuren; De eredienst en het gebed: de viering van Gods liefde; De interreligieuze dialoog; Verkondiging van het evangelie, van Gods liefde; Catechese.

Opdracht voor alle gelovigen

Omdat de interreligieuze dialoog onderdeel is van de zending van de Kerk, vormt deze een opdracht voor alle leden van de Kerk en voor alle christelijke gemeenschappen. De rooms-katholieke kerk beschouwt de interreligieuze dialoog daarom niet als een hobby of een specialisme van enkelen. De dialoog is geen vrijblijvend gebeuren voor de Kerk, maar maakt wezenlijk deel uit van haar kernopdracht. De Kerk kan zich dus niet zomaar onttrekken aan de dialoog want anders verwaarloost zij een belangrijk deelaspect van haar zending. Anderzijds betekent de deelname aan het dialoogproces niet dat ze de andere aspecten van haar zending, zoals de verkondiging, kan verwaarlozen. Telkens opnieuw benadrukken de kerkelijke documenten dat er geen sprake kan zijn van een keus voor dialoog of voor verkondiging. Beide samen maken onvervreemdbaar deel uit van de kerkelijke zending.

Initiatief van God

De fundamentele reden van de inspanning van de rooms-katholieke kerk in de dialoog is niet van puur antropologische aard, maar voornamelijk theologisch. God heeft het heil aangeboden en blijft het aanbieden aan de mensheid in een dialoog die duurt sinds alle tijden. Om trouw te zijn aan het goddelijke initiatief, moet de Kerk dus in dialoog treden met allen. De inzet van de Kerk voor de dialoog hangt in laatste instantie niet af van het succesvol bereiken van wederzijds begrip en verrijking, maar komt eerder voort uit het initiatief van God die in dialoog treedt met de mensheid en van het voorbeeld van Jezus Christus.

2 Doelen van de interreligieuze dialoog

Er is op dit moment sprake van een hernieuwde aandacht voor het belang en de betekenis van interreligieuze dialoog, vanuit de religieuze gemeenschappen zelf, maar ook vanuit de overheid. Doorgaans wordt daarbij niet nader ingegaan op de verschillende bedoelingen en verwachtingen van de deelnemers aan ontmoetingen. In meerdere Vaticaanse documenten worden doelen van interreligieuze dialoog aangegeven. We kunnen ze samenvatten en groeperen op de volgende drie terreinen: Samenleven in vrede en harmonie van mensen met verschillende godsdiensten; Samenwerking in dienst aan de humaniteit; Ontdekken van de Waarheid.

2.1 Samenleven in vrede en harmonie

Een eerste doel dat de interreligieuze dialoog dient is het bevorderen van het samenleven in vrede en harmonie. Daarmee levert de interreligieuze dialoog een belangrijke en directe bijdrage en dienst aan de samenleving. Uit *Nostra Aetate* leren we dat de gemeenschappelijke geloofsinzichten, samen met de erkenning van gemeenschappelijke

morele waarden, een basis vormen voor de opbouw van een rechtvaardige, harmonieuze en vreedzame samenleving. We moeten niet wachten tot anderen ons benaderen, maar zelf het initiatief nemen.

Monastieke

Dialogo

Berchem B.

Op 1 september 2013 zei Paus Franciscus in zijn vredesoproep voor vrede in Syrië en het Midden-Oosten: “Met stemverheffing herhaal ik: het samenleven in volkeren en tussen volkeren wordt niet opgebouwd door de cultuur van confrontatie, de cultuur van het conflict. Integendeel. De enige weg naar vrede is de cultuur van de ontmoeting, de cultuur van de dialoog.”

Paus Franciscus richtte zich in zijn vredesoproep uitdrukkelijk tot alle mensen: “Moge een keten van inzet voor de vrede alle mannen en vrouwen van goede wil verbinden! Ik richt hierbij een dringende uitnodiging aan de hele katholieke kerk en ik verruim die uitnodiging tot alle christenen van de andere belijdenissen, tot de mannen en vrouwen van andere godsdiensten, en ook tot die broers en zussen

die niet geloven: vrede is een goed dat elke grens overstijgt want het is een goed voor heel de mensheid.”

In zijn Apostolische Exhortatie *Evangelii Gaudium* in artikel 250 zegt paus Franciscus: “Interreligieuze dialoog is een noodzakelijke voorwaarde voor vrede in de wereld en daarom is het een plicht zowel voor christenen als voor andere godsdienstige gemeenschappen. We kunnen elkaar vergezellen in de plicht gerechtigheid en vrede te dienen, hetgeen een basisprincipe van al onze uitwisselingen is.” Hiermee geeft Paus Franciscus aan dat het in de dialoog niet zo is dat de één praat en de ander luistert of dat de ander praat en ik luister maar dat we onszelf ten dienste stellen van gerechtigheid en vrede. Dit is de praktische en pastorale visie van paus Franciscus. Je kunt geen vrede bereiken zonder gerechtigheid. Zolang iemand onrecht ervaart zal er geen vrede zijn.

Angst bespreekbaar maken

Om in vrede en harmonie samen te kunnen leven met mensen van verschillende tradities is het nodig dat we vooroordelen en discriminatie bestrijden en dat we wederzijdse angst en wantrouwen bespreekbaar maken. Paus Franciscus zei op 28 november 2013 tot de leden van de *Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog*: “Er is geen gebrek aan situaties in de wereld waarin co-existentie moeilijk is. Vaak exploiteren economische en politieke motieven, vermengd met culturele en godsdienstige verschillen, onbegrip en fouten uit het verleden: dat alles riskeert gebrek aan zelfvertrouwen en angst. Er is slechts één manier om deze angst tegemoet te treden en dat is met ontmoeting die gekenmerkt is door vriendschap en respect.” Veel mensen associëren godsdiensten met conflicten. Om die conflicten te bespreken kunnen we niet om de moeilijke vragen heen. Die vragen

moeten joden, moslims, christenen, hindoes, boeddhisten en anderen aan elkaar durven stellen. Daar is zelfkritiek en luisterbereidheid voor nodig. Paus Franciscus benadrukte dat daarbij de opvoeding van jongeren een voortrekkersrol moet vervullen. Paus Franciscus: “Door opvoeding kunnen wij leren om respectvol over andere godsdiensten en hun aanhangers te denken en te spreken, maar eveneens om hun overtuiging en geloofspraktijk niet belachelijk te maken.”

2. 2 Samenwerking in de dienst aan de humaniteit

Een ander doel van interreligieuze dialoog is samenwerking in de dienst aan de humaniteit. Al in 1964 riep paus Paulus VI in zijn encycliciek *Ecclesiam Suam* op samen te werken op het terrein van gedeelde idealen en ethische waarden. Voorbeelden van het gezamenlijk opkomen voor gedeelde waarden liggen op terreinen zoals respect voor het leven, de positie van het gezin in de samenleving, armoedebestrijding, tegengaan van huiselijk geweld, ontwikkelingswerk, enz. Paus Franciscus tot vertegenwoordigers van andere godsdiensten op 20 maart 2013: “De Kerk beseft ook de verantwoordelijkheid die wij allemaal voor onze wereld hebben, voor de hele Schepping, die we zouden moeten liefhebben en beschermen. We kunnen veel doen om de armen, de behoeftigen en de lijdenden te helpen, ons in te zetten voor gerechtigheid, het bevorderen van verzoening en werken aan vrede.”

Godsdienst en dialoog als bindmiddel

Godsdienst heeft een bindende kracht. Vooral mensen met een buitenlandse afkomst ervaren dat. Zij vinden elkaar rond kerk, tempel of moskee. Het samen vieren van geloof in de eigen taal en cultuur binnen de eigen gemeenschap is een vertrekpunt voor emancipatie en deelname aan de samenleving. We moeten een stap verder zetten. De

bindende factor van godsdienst ligt namelijk ook en vooral in de interreligieuze ontmoeting, wanneer verschillende godsdienstige gemeenschappen met elkaar in gesprek gaan en samenwerken. Interreligieuze samenwerking kan een halt toe roepen aan onverschilligheid, aan leven volgens de waan van de dag. Godsdienstige mensen hebben iets te zeggen. Hun boodschap kan doorklinken in een gezamenlijke oproep aan de maatschappij. Ook dan wordt er een dienst aan de humaniteit, aan de samenleving bewezen.

Ontdekken van de Waarheid

Een volgend belangrijk doel van de interreligieuze dialoog is het elkaar stimuleren te antwoorden op God. Interreligieuze dialoog betekent immers meer dan het bevorderen van samenleven en samenwerken. Het gaat om het ontdekken van de Waarheid zodat als vanzelfsprekend de weg van de vrede wordt ingeslagen. Het gaat in de interreligieuze dialoog niet alleen om wederzijds begrip, het rechtzetten van vertekende beelden en het onderhouden van vriendschappelijke relaties. Het gaat er in de dialoog om dat we naar God luisteren. We zijn niet uit op verandering van godsdienst, maar op de terugkeer van het hart naar God en het doen van zijn wil. “De dialoog streeft naar innerlijke zuivering en bekering”, zegt Paus Johannes Paulus II in *Redemptoris Missio* (RM 56). Het gaat niet om de bekering van de anderen, maar om de bekering tot God van beide partners in de dialoog, zowel van de christen als van zijn gesprekspartners. Het gaat om hun gerichtheid op God en niet om de religies waartoe zij behoren. In zijn Apostolische Exhortatie *Evangelii Gaudium* in artikel 250 zegt paus Franciscus: “Op deze manier leren we anderen en hun verschillende levens- denkwijzen en talen te accepteren. Deze acceptatie van de ander als verschillend van mij is cruciaal. Daarin kunnen beide partijen door wederzijds te luisteren gezuiverd en verrijkt wor-

den.” De Paus ziet verschil als iets positiefs. Het zuivert en het verrijkt. De dialoog kan zuivering en verrijking bewerkstelligen.

Verlangen

In het hart van de dialoog leeft bij christenen vanzelfsprekend het verlangen om hun eigen ervaring met Christus te delen met andersgelovigen. Even vanzelfsprekend is het dat de andersgelovigen hetzelfde verlangen kennen om aan christenen hun inspiratie mee te delen. Beide partijen moeten zich daar bewust van zijn. Men moet bereid zijn naar de ander te luisteren en open te staan voor wat die ander te vertellen heeft en andersom. Je moet onderscheid maken tussen doel en verlangen. In de dialoog hebben we het verlangen om over Jezus Christus te vertellen en de ander uit te nodigen om het christelijk geloof te omarmen. We gaan echter niet de dialoog in met dit doel. Omgekeerd moet dat ook gelden voor de moslims, hindoes, boeddhisten, enz.

Waarheid en liefde

Paus Benedictus XVI stelt in zijn encycliek *Deus Caritas Est* uit 2005 uitdrukkelijk dat de in de praktijk gebrachte naasteliefde geen middel mag zijn voor proselitisme. De liefde is om niet. “Wie in de naam van de Kerk liefdadigheid beoefent”, schrijft hij, “zal nooit proberen de ander het geloof van de Kerk op te dringen.” Paus Franciscus legt in zijn encycliek *Lumen Fidei* uit dat de Waarheid een waarheid van de Liefde is en dat de Waarheid zich laat zien in de ontmoeting met de Ander en met anderen. Daardoor kan de Waarheid niet worden opgelegd. Immers, niet wij bezitten de Waarheid maar de Waarheid bezit en omvat ons. Paus Franciscus legt dat in zijn Apostolische Exhortatie *Evangelii Gaudium* in artikel 250 verder uit. Hij zegt dat de interreligieuze relaties gekenmerkt moeten zijn

door openheid in waarheid en in liefde. Er is geen waarheid in het verharden van posities en er is geen liefde in ambigue en vage communicatie.

Getuigen

Om goed samen te kunnen leven is een tolerante houding nodig. Tolerantie dreigt soms te ontaarden in onverschilligheid. Deze vaak onterecht tolerant genoemde onverschilligheid beperkt zich niet slechts tot morele of ethische kwesties, maar betreft soms ook de interreligieuze dialoog. Verschillen van opvatting dienen niet slechts getoleerd te worden, maar in de verhouding tot andersgelovigen zijn we geroepen voorbij die tolerantie te gaan. Een tolerante houding kan al snel betekenen dat ik me eigenlijk niet zo interesseer voor wat de ander feitelijk en concreet bedoelt en beleeft. Een houding die deze passieve vorm van tolerantie overstijgt poogt de eigenheid van de andere tradities, hun identiteit te leren kennen en te doorgronden. Een 'actieve tolerantie' neemt ook de eigen christelijke traditie serieus en probeert haar niet af te vlakken om de ander maar zoveel mogelijk tegemoet te willen komen.

3 Vormen en plaatsen van interreligieuze dialoog

In de encycliek *Redemptoris Missio* uit 1990 wordt aangegeven dat de dialoog op verschillende plaatsen en manieren door verschillende mensen kan worden gevoerd. In het document *Dialoog en Verkondiging* uit 1991 worden vier mogelijke vormen en plaatsen van interreligieuze dialoog aangegeven: De dialoog van het leven; De dialoog van de sociale actie, samenwerking; De dialoog van de theologische uitwisseling door deskundigen; De dialoog van de religieuze ervaring.

De dialoog van het leven

Ten eerste onderscheidt het document de dialoog van het leven, waar mensen leven in een open en broederlijke geest, en hun plezier en verdriet, hun menselijke problemen en zorgen delen. De dialoog van het leven vindt plaats waar mensen samen wonen en leven. Die dialoog kan over godsdienst gaan, maar gaat vaker over maatschappelijke onderwerpen, over het werk, over de kinderen, enz. Bij deze dialoog gaat het om ontmoeting en niet om verdieping.

Ontmoetingen vinden soms spontaan plaats. Ze kunnen ook worden georganiseerd. In Rotterdam organiseert men wandelingen langs kerken, moskeeën, mandirs, tempels, synagogen, enz. Een andere georganiseerde vorm van de dialoog van het leven vindt plaats tijdens de islamitische vastenmaand ramadan.

Moslims nodigen christenen dan vaak uit om deel te nemen aan iftaarmaaltijden, die plaatsvinden tijdens de vastentijd na zonsondergang.

In verschillende plaatsen organiseert men jaarlijks de 'dag van de dialoog'. Tijdens zo'n dag vinden er op verschillende locaties in de gemeente dialooggesprekken plaats.

De dialoog van de sociale actie, samenwerking

Ten tweede is er de dialoog van de actie, wanneer christenen en andersgelovigen samenwerken voor de integrale ontwikkeling en bevrijding van mensen. De dialoog speelt een belangrijke rol bij sociale gerechtigheid. In het document *Dialoog en Verkondiging* worden lo-

kale kerken opgeroepen om zich als getuigen van Christus in te zetten op dit terrein, niet alleen voor de eigen leden, maar voor iedereen ongeacht religieuze afkomst (DV44).

Voorbeelden van concrete samenwerking kom je tegen bij de uitvoering van de WMO, de voedselbanken, huisvesting en de begeleiding van werkzoekenden. Andere voorbeelden zijn: het opkomen voor elkaars belangen; deelname aan het publieke debat over de bijdrage van godsdiensten en levensbeschouwingen aan de samenleving; het uitgeven van gezamenlijke persverklaringen en publicaties; het signaleren van discriminatie vanwege godsdienst.

De dialoog van theologische uitwisseling door deskundigen

De dialoog van de theologische uitwisseling kan door verschillende gesprekspartners gevoerd worden. Degenen die een theologische dialoog willen voeren moeten een goede kennis hebben van hun eigen godsdienst en ook van andere godsdiensten. Men moet willen luisteren en onderzoeken: luisteren naar wat de Geest zegt tegen iemand van een ander geloof of naar wat de Geest tegen jou zegt via die andersgelovige. Er moet dus een groot wederzijds vertrouwen zijn. Naast kennis van het eigen geloof en van het geloof van de andersgelovigen is het voor het aangaan van een theologische dialoog van belang dat iemand overtuigd is van zijn eigen geloof.

Een theologische dialoog komt echter niet veelvuldig voor. Ook specialisten komen er vaak niet toe en beperken zich tot een uitwisseling over sociale maatschappelijke onderwerpen.

De dialoog van de religieuze ervaring

De dialoog van de religieuze ervaring vindt niet alleen in kloosters plaats. Ook de Assisibijeenkomsten, waar mensen van verschillende

tradities aanwezig zijn bij elkaars gebed, kunnen beschouwd worden als een vorm van de dialoog van de religieuze ervaring. Tevens vindt deze vorm van dialoog soms plaats wanneer mensen samenkomen in tijden van crisis of bij rampen, alsook bij privé-gebeurtenissen.

Niet alleen de rooms-katholieke kerk kent vormen van religieus aan God gewijd leven.

Ook binnen de islam zijn er religieuze ordes en congregaties die zich met het religieuze leven en met mystiek bezig houden. De Benedictinessen in Oosterhout organiseerden een tijd lang gespreksbijeenkomsten waarin christen- en moslimvrouwen religieuze ervaringen deelden. In het Trappistenklooster te Zundert zijn er bijeenkomsten waarin men elementen uit het boeddhisme bestudeert. In de Chinese boeddhistische tempel aan de Amsterdamse Zeedijk zijn boeddhistische nonnen in gesprek met christenen.

De dialoog heeft een contemplatieve instelling nodig. Door contemplatie is men in staat om te ontdekken en te bewonderen wat God door de heilige Geest doet in de wereld en de mensheid. We ervaren er Gods liefde. De dialoog met God vormt een goede basis voor de dialoog met anderen.

3.5 De vormen van dialoog zijn met elkaar verbonden

Wanneer dialoog gereduceerd wordt tot alleen theologische uitwisseling wordt het al gauw een zaak van deskundigen, een soort van luxe

bezigheid. We zagen echter in het eerste hoofdstuk dat iedere gelovige geroepen is om het gesprek met andersgelovigen aan te gaan, maar niet allemaal op dezelfde manier. Wel is het zo dat de verschillende vormen van dialoog met elkaar verbonden zijn en soms tegelijkertijd plaatsvinden.

De genoemde vormen van interreligieuze dialoog hebben allemaal hun eigen betekenis en waarde. De deelnemers aan de verschillende vormen van dialoog krijgen echter ook verwijten. De theologische dialoog tussen deskundigen zou intellectualistisch, elitair en onpersoonlijk zijn. De dialoog tussen religieuze leiders is vaak politiek en draait om belangenbehartiging. De dialoog van de religieuze ervaring zou voorbij gaan aan maatschappelijke praktische zaken. De dialoog van het leven op het schoolplein of op het werk zou te oppervlakkig zijn.

Monastieke

Dialoog

Brecht B.

De verschillende vormen van dialoog moeten echter niet tegen elkaar worden uitgespeeld, want elke vorm van dialoog raakt aan elementen van godsdienst die niet losgemaakt kunnen worden van de gods-

dienst als geheel. Elke vorm van dialoog heeft zijn waarde en tekorten. Je zou kunnen zeggen dat de vormen van dialoog elkaar aanvullen. De verbondenheid van de verschillende vormen zorgt er voor dat sommigen deelnemen aan meerdere vormen van dialoog.

4 Handreikingen voor interreligieuze dialoog

In 1991 publiceerde de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog een richtlijn onder de titel Dialoog en Verkondiging. Dat document riep op tot balans tussen dialoog en verkondiging en stelde dat de verkondiging van Christus moest gebeuren met gevoel, nederigheid en respect voor andere culturen. In Dialoog en Verkondiging werden voor de dialoog met andersgelovigen de volgende richtlijnen gegeven: Respect voor het persoonlijke geweten; Het afwijzen van alle vormen van dwang of discriminatie betreffende geloofszaken; Vrijheid om de eigen religie te praktiseren en er getuigenis over af te leggen; De appreciatie en waardering van alle waarachtige religieuze tradities.

4.1 Bruggen overstijgen

Paus Paulus VI leerde dat de Kerk in dialoog moet gaan met de wereld. De Kerk heeft namelijk een boodschap voor de wereld.

Paus Johannes Paulus I volgde in zijn korte pontificaat dezelfde weg als zijn voorganger. Hij riep op tot samenwerking bij het creëren van een bolwerk tegen blind geweld en het bevorderen van de leefomstandigheden voor minder bedeelde bevolkingsgroepen.

Paus Johannes Paulus II ontwikkelde een ‘cultuur van dialoog’ door te wijzen op de gemeenschappelijk gedeelde waarden, de rol van de Heilige Geest te onderstrepen en te bevestigen dat dialoog niet de

plaats inneemt van verkondiging, maar verkondiging ook niet uitsluit.

Onder paus Benedictus XVI werden de bestaande richtlijnen verder uitgewerkt en genuanceerd. Hij benadrukte niet alleen verzoening en het zoeken naar gemeenschappelijkheden maar gaf ook het onderscheid, de andersheid en de afgrenzing tegenover andere godsdiensten aan. De dialoog stopt niet bij het vinden van gemeenschappelijke waarden, maar wordt voortgezet om hun fundament te onderzoeken. De dialoog geeft ons de mogelijkheid ons eigen geloof te verdiepen en van ons eigen geloof te getuigen. Dat leidt tot een dialoog zonder te vervallen in relativisme. Paus Benedictus XVI riep op de bruggen van opgebouwd begrip en respect te overstijgen. Terwijl anderen de gemeenschappelijke elementen, die we delen, naar voren hebben gebracht, wil hij door het gebruik van het verstand de bijzonderheid van het christelijk geloof benadrukken. Samen met anderen zijn we op zoek naar waarheid. We moeten voorbereid zijn moeilijke vragen te stellen. Partners in dialoog moeten open zijn om over zaken te praten, die niet vaak ter tafel komen: godsdienstvrijheid, gewetensvrijheid, bekering, extremisme, enz.

Paus Franciscus zet de dialoog van vriendschap voort. Hij benadrukt onverminderd intensief het belang van de dialoog, wederzijds respect en begrip en praktische samenwerking. Paus Franciscus, pleit voor ‘een cultuur van ontmoeting’. We gaan naar elkaar toe en zijn bereid te luisteren en samen te werken, zonder vooroordelen. Paus Franciscus: ‘Dit betekent: zonder te denken dat hij, omdat hij anders denkt dan ik of atheïst is, mij niets kan geven. Zo is het niet. Iedereen heeft de ander iets te bieden en kan op zijn beurt iets in ontvangst nemen’.

4.2 Gedragscode

Nostra Aetate spoort de leden van de rooms-katholieke kerk aan de samenwerking en dialoog met andersgelovigen aan te gaan met voorzichtigheid en liefde. Ook *Dialoog en Missie* uit 1984 stelt als eerste voorwaarde voor dialoog een gebalanceerde houding (DM47). Ervaring leert immers dat een dialoog niet mogelijk is wanneer men overdreven kritisch is en niets goeds wil zien in andere godsdiensten. Men moet bereid zijn naar de ander te luisteren en oog hebben voor het waardevolle dat de ander te bieden heeft. We moeten echter waken voor een naïeve houding. Wie oog heeft voor de zwakheden binnen de eigen gemeenschap zal niet verbaasd zijn die ook aan te treffen bij anderen. We hoeven niet alles bij anderen ‘goed te vinden’. Als er wederzijds vertrouwen is gegroeid kan er ook wederzijdse kritiek geuit en ontvangen worden.

Op 29 juni 2011 gaven de *Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog*, de *Wereldraad van Kerken* en de *Wereldwijde Evangelische Alliantie* samen een gedragscode uit voor christenen die leven in een multireligieuze wereld met als titel *Het christelijk getuigenis in een multireligieuze wereld*. Kardinaal Jean-Louis Tauran van de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog, benadrukte het belang van een gezamenlijk geluid nu christenen en hun getuigenis voor nieuwe uitdagingen staan en er pogingen worden gedaan om het geloof te privatiseren. “Het verkondigen van Gods Woord en getuigen in de wereld is essentieel voor iedere christen”, zegt het document. „Tege-lijk is het noodzakelijk om dit te doen volgens de beginselen van het evangelie, met respect en liefde voor alle mensen.” De twaalf beginselen die het document bevat, houden christenen voor om te handelen in Gods liefde, geweld te verwerpen en te leven in integriteit, mededogen en nederigheid.

4.3 Spelregels

De rooms-katholieke kerk in Nederland richtte zich de afgelopen vijftig jaar vooral op de ‘dialoog van het leven en de samenwerking’ aan de basis, in de woonwijken vanuit de parochies. Regelmatig wordt opgeroepen plaatselijk te werken aan interreligieuze ontmoetingen. Soms lukken die dialoog-activiteiten en soms mislukken ze. Uit de verschillende activiteiten en ontmoetingen destilleerden we spelregels die de kans van slagen vergroten.

Stel samen met andersgelovigen het belang vast van samenwerking;
Vertoon geen defensief gedrag;

Plaats conflicten in de landen waar ze thuishoren; kijk naar de achtergronden van conflicten. Ze hebben vaak een niet-religieuze grond, veeleer een politieke of economische;

Er kan worden uitgegaan van wat gemeenschappelijk is, maar het gesprek over verschillen moet men niet uit de weg gaan;

Maak spanningen bespreekbaar. De interreligieuze dialoog blijft oppervlakkig wanneer er niet over verschillen en spanningen gesproken wordt. Soms worden spanningen in dialooggroepen toegedekt. Na verloop van tijd zakt de groep in elkaar en blijven de deelnemers weg omdat ze niet kunnen praten over wat hen werkelijk bezighoudt;

Maak een analyse van de eigen lokale situatie;

Als je iets organiseert doe het dan van begin af aan samen: spreek samen af welke locatie je kiest, een neutrale plek of een kerk, moskee, mandir, enz.;

Vraag de voorgangers of ze enkele bestuursleden meebrengen. Dat is handig voor de vertalingen in sommige gevallen en bovendien ken-

nen de bestuursleden vaak de situatie in de woonwijken beter dan hun voorgangers;

Soms is het goed om aparte ontmoetingen voor vrouwen te organiseren: in sommige gemeenschappen is men niet gewend om samen naar een bijeenkomst te gaan;

Heb geduld;

Laat vooral ook humor meeklinken;

Het opbouwen van relaties vergt veel inspanning. Ontmoetingen hoeven niet meteen resultaat op te leveren. Het feit dat je met elkaar spreekt is al heel wat;

Ook kleine initiatieven zijn belangrijk. Neem kleine stapjes. Samen dingen doen geeft verbroedering: samen koken en/of eten, samen muziek maken, persoonlijke bezoeken, enz.;

We herinneren elkaar aan het goede uit onze traditie. Dat wil niet zeggen dat ook de ‘moeilijke’ zaken niet aan de orde kunnen komen.

4.4 Obstakels

In de dialoog is veel geduld en doorzettingsvermogen nodig. Snelle resultaten zijn er weinig. In de praktijk blijkt dat verschillen in positie, ontwikkeling en gebrek aan gemeenschappelijke geloofstaal de interreligieuze dialoog belemmeren. Er zijn veel obstakels: vooroordelen, wantrouwen, maar ook sociaal-politieke factoren die ontmoetingen belemmeren. Het document Dialoog en Verkondiging uit 1991 zet de belangrijkste belemmeringen op een rijtje:

Niet goed in je eigen geloof zitten.

Onvoldoende kennis van het geloof en de geloofspraktijken van andere godsdiensten.

Politieke factoren en hobbels uit het verleden.

Een verkeerd begrip van termen als bekering, dialoog, enz.

Te weinig openheid, wat leidt tot defensieve of agressieve houdingen.

Te weinig overtuigd zijn van de waarde van interreligieuze dialoog, die door sommigen wordt gezien als een taak van specialisten en door anderen als een teken van zwakheid of verraad aan het eigen geloof.

Wantrouwen met betrekking tot de motieven van de ander in de dialoog.

Een polemische instelling bij het uiten van religieuze overtuigingen.

Het religieuze klimaat van het moment met religieuze onverschilligheid, materialisme, enz.

Intolerantie ingegeven door politieke, economische, raciale en etnische factoren.

4.5 Rol van de overheid

De landelijke overheid agendeert het debat over waarden en normen die een samenleving humaan en leefbaar maken en houden. Religies en levensbeschouwingen kunnen mensen richting wijzen en begeleiden waar het over rol, betekenis en inhoud van waarden gaat die het menselijk handelen sturen en bepalen. Begrippen als menselijke waardigheid, vrijheid, rechtvaardigheid, respect, solidariteit en sub-

sidiariteit zijn door religie en levensbeschouwing gestuurde en geleitimeerde begrippen en grondwaarden. Daarmee komt de interreligieuze dialoog ook in het vizier van de landelijke en de plaatselijke overheid.

Het is niet de taak van de overheid om een interreligieuze dialoog te organiseren. Dat is een keuze en verantwoordelijkheid van de religieuze groepen zelf: op een eigen manier werken aan leefbaarheid en samenleven. Het is wel de taak van de overheid om het samenleven van al haar bewoners te bevorderen, ongeacht geslacht, afkomst, origine of levensbeschouwelijke overtuiging.

5 Veranderende verhoudingen

De houding van de rooms-katholieke kerk tegenover andere godsdiensten kenmerkte zich eeuwenlang door onverschilligheid en ongeïnteresseerdheid. Men had nauwelijks oog voor andere godsdiensten omdat men daar helemaal geen heil van verwachtte.

5.1 In de aanloop naar Vaticanum II

In de jaren voor het Tweede Vaticaans Concilie kwam je twee opvattingen tegen. In de 'vervullingstheorie' is Jezus Christus het antwoord op alle menselijke godsdienstige vragen, ook die welke uitgedrukt worden door de niet-christelijke religies, zonder dat deze zelf een rol spelen in het mysterie van het heil. In de 'theorie van de aanwezigheid van Christus in de religies' spelen andere godsdiensten wel een rol in het heil. Beide visies aanvaardden de mogelijkheid tot redding-in-Christus van mensen buiten de Kerk, maar ze verschilden van elkaar wat betreft de vraag naar de waardering van godsdiensten. De vervullingstheorie zag de andere godsdiensten als een 'voorbereiding op het evangelie'. De andere godsdiensten zijn overbodig in het

licht van Jezus Christus. Zij hebben geen heilsrol want de mensen zijn volledig aangewezen op Christus.

Een dergelijke heilsrol was meer aanwezig in de tweede opvatting. Aangezien de sporen van Waarheid en goedheid in de andere godsdiensten verborgen uitingen zijn van het Christusmysterie dat in volheid in het christendom aanwezig is, behouden deze sporen hun heilswaarde, in afwachting op de verkondiging van het evangelie. Deze sporen van Waarheid fungeren dus als wegen waarlangs Gods genade in Jezus Christus nu reeds werkzaam is in de godsdiensten. Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw groeit deze opvatting binnen de katholieke Kerk. Daaruit volgt dat het belangrijk en noodzakelijk is te werken aan de interreligieuze dialoog. De nieuwe houding, van monoloog naar dialoog, was ook een reactie op migratie, het 'missionminded' worden van andere godsdiensten, het wegvallen van het koloniale stelsel en de toenemende gerichtheid op de ander, de bestudering van andere volkeren en de contacten van missionarissen met andersgelovigen. De Kerk ging anders naar zichzelf, de wereld en de andere godsdiensten kijken. De wereld zag men als Gods goede schepping waarin Hij aanwezig is. Daaruit vloeide voort dat de Kerk steeds meer in gesprek ging met die wereld en daardoor ook met aanhangers van andere godsdiensten en overtuigingen.

Na het Concilie vonden de ideeën en de praktijk van de dialoog met volgelingen van andere godsdiensten hun weg in het kerkelijk leven en zijn er nu niet meer uit weg te denken. Tal van interreligieuze dialooggroepen, bijeenkomsten en activiteiten op verschillende plaatsen en niveaus getuigen daarvan. Bij pauselijke buitenlandse bezoeken staan bijna altijd ontmoetingen met vertegenwoordigers van andere godsdiensten op het programma.

5.2 Nieuwe houding

De nieuwe houding blijkt ten eerste uit het feit dat de rooms-katholieke kerk met iedereen in gesprek wil gaan, ten tweede uit de wens gezamenlijk te willen zoeken naar antwoorden op gemeenschappelijke vragen en ten derde uit het opbouwen van relaties met andersgelovigen. Door verschillende gebeurtenissen in de afgelopen decennia (oorlogen, ineenstorten van politieke systemen, milieuproblematiek, enz.) stellen steeds meer mensen vragen over de betekenis van leven en dood, de toekomst, de consequenties van wetenschappelijke ontdekkingen, enz. Joden, christenen, moslims, hindoes, boeddhisten, humanisten, atheïsten, enz. stellen dezelfde vragen. Zij zijn daarom gebaat bij een dialoog met elkaar, omdat ze allemaal op zoek zijn naar antwoorden. Paus Franciscus benadrukte in zijn toespraak tot vertegenwoordigers van andere godsdiensten in Rome op 20 maart 2013 dat ook zij die niet tot een religieuze traditie behoren bondgenoten zijn: “We weten hoeveel geweld er recent voortkwam uit de poging om God en het goddelijke te elimineren uit de horizon van de mensheid en we zijn ons bewust van het belang om in onze samenlevingen te getuigen van die openheid voor het transcendente die diep in het menselijk hart ligt. In dezen voelen we ons ook nabij bij die mannen en vrouwen die hoewel ze zich niet zien als volgelingen van een religieuze traditie maar desalniettemin op zoek zijn naar waarheid, goedheid en schoonheid, de waarheid, de goedheid en de schoonheid van God. Zij zijn onze gewaardeerde bondgenoten bij onze toewijding de menselijke waardigheid te verdedigen, te bouwen aan een vreedzame samenleving tussen volkeren en het beschermen van en zorgen voor de schepping.”

5.3 Interreligieuze dialoog in Nederland

Door de komst in de afgelopen vijftig jaar van voormalige rijksgenoten, arbeidsmigranten, asielzoekers en vluchtelingen werden moslims, hindoes, boeddhisten en anderen onze naaste burens. Op verschillende plaatsen en manieren werden na hun komst vanuit de rooms-katholieke kerk in Nederland initiatieven genomen om met hen in contact te treden.

Het begint met maatschappelijk welzijn

De komst van gastarbeiders met een islamitische achtergrond was eind jaren zestig ook voor de kerken aanleiding om aandacht te besteden aan de specifieke problematiek van deze migranten. Vanuit de rooms-katholieke kerk werd in 1970 de *Adviescommissie Buitenlanders* opgericht. Daarnaast kwam er op initiatief van de *Hervormde Raad voor Overheid en Samenleving* een werkgroep *Buitenlandse Werknemers*. Deze twee werkgroepen besloten samen te werken in een nieuwe landelijke oecumenische werkgroep onder de naam *Samenleven met Buitenlandse Werknemers*. De nieuwe werkgroep richtte zich vooral op maatschappelijke problemen van de gastarbeiders. De meeste aandacht ging naar Turken en Marokkanen die, volgens de werkgroep, het verst van de samenleving af stonden.

Voorlichting wordt belangrijk

Tegelijkertijd met de start van de werkgroep Samenleven met Buitenlandse Werknemers begon witte pater Piet Backx met het geven van voorlichting over de islam. Hij zette daartoe het bureau Begrip op. In 1974 begon Backx met de uitgave van het tijdschrift *Begrip Christendom-Islam*. In 1976 kreeg zijn werk een officiële status. Het werd onderdeel van Cura Migratorum die het pastoraat voor katholieke allochtonen in Nederland coördineerde. In 1977 gingen de Gereformeerde Kerken en in 1983 de Nederlands Hervormde Kerk in

het blad participeren. Vanuit de drie kerken stelde men functionarissen aan om voorlichting over de islam te geven. Men ging er vanuit dat de acceptatie van moslims in de Nederlandse samenleving moeizaam verliep omdat de bevolking onbekend was met de islam: onbekend maakt onbemind. Het geven van voorlichting over de islam werd destijds gezien als hét middel om acceptatie te bevorderen.

Contact en ontmoeting

Geïnspireerd door de oproep tot dialoog in de Vaticaanse documenten zocht *Cura Migratorum* naar middelen om de relaties met moslims te verdiepen. Op 22 oktober 1976 richtte men daartoe een stuurgroep op met de naam *Relatie-Opbouw Moslims-Christenen* (ROMC). Later, in 2000, werd het werk uitgebreid naar hindoes en boeddhisten. De *Raad van Kerken* richtte eind jaren zeventig een *Sectie Wereldgodsdiensten* op. Enkele jaren later kreeg deze sectie een andere naam: *Sectie Interreligieuze Ontmoeting*, omdat men naast voorlichting ook inzette op ontmoeting. Speciaal voor de ontmoeting en samenwerking met moslims werd er vanuit deze sectie in 1981 een werkgroep islam actief, later gevolgd door een werkgroep hindoeïsme en een werkgroep boeddhisme.

Dialoog en samenwerking

Meer en meer komt men tot het inzicht dat andersgelovigen en christenen met elkaar moeten en kunnen samenwerken om in gezamenlijkheid antwoorden te vinden op vragen waarvoor de geloofsge-meenschappen in de moderne samenleving staan: het gesprek over de heelijkheid van de schepping, geloofsopvoeding in de pluriforme samenleving, gerechtigheid en democratie en tal van andere vragen. Als we vandaag de dialoog met andersgelovigen aangaan zullen we het moeten hebben over de plek die we in de moderne samenleving

aan God en de godsdienst willen geven. Het gesprek moet in wederzijds respect en acceptatie gaan over geloof, welzijn en toekomst.

Partnerschap

De opdracht tot dialoog en samenwerking geldt voor alle godsdiensten. De interreligieuze dialoog is geen eenrichtingsverkeer meer. Zo nemen organisaties van moslims, hindoes en boeddhisten in Nederland regelmatig zelf het initiatief om contact te leggen met de kerken voor overleg over uiteenlopende zaken: geestelijke verzorging in gezondheidszorg, de rechtspositie van imams en pandits, het omgaan met ethische kwesties, enz. Groeperingen van andersgelovigen hebben hun eigen organisaties en structuren opgericht. Andersgelovigen zijn al lang niet meer afhankelijk van de zorg die de kerken in het verleden toonden. Andersgelovigen zijn partners in de dialoog geworden. Hun kader waarmee het gesprek gevoerd kan worden breidt zich uit. Dat vraagt om andere verhoudingen.

Spanningen

In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw heerste in Nederland de consensus dat de multiculturele samenleving een verrijking was. De laatste jaren krijgen de discussies over de multiculturele samenleving steeds meer een negatieve toonzetting. Er is een groeiende groep die negatief aankijkt tegen migranten, specifiek tegen islamitische migranten. Er kan niet ontkend worden dat er in Nederland verschillende problemen zijn die betrekking hebben op de multiculturele samenleving. De vraag is echter in hoeverre deze direct betrekking hebben op de godsdienstige achtergronden van de verschillende groepen.

Integratie-bevordering door burgerlijke overheid

De kabinetten in het afgelopen decennium gaven geleidelijk aan meer aandacht aan de godsdienstige achtergrond van migranten bij integratie. Waar religieuze en levensbeschouwelijke waarden, praktijken en organisaties het democratisch burgerschap en de rechtsstaat ondersteunen, kunnen ze werken als bindmiddel binnen en tussen gemeenschappen. Maar, zo redeneerde de overheid, als er waarden en praktijken worden uitgedragen die de integratie belemmeren en tegen de rechtsstaat ingaan, ontstaan er spanningen. De overheid meende daarom zich te moeten bemoeien met godsdiensten vanuit haar integratiedoelstellingen. Dat deed ze bijvoorbeeld inzake het toelatingsbeleid van imams uit het buitenland en bij de geestelijke verzorging in overheidsinstellingen.

Participatie belangrijker

De rooms-katholieke kerk wijst op het belang van participatie boven integratie. Participatie gaat uit van tweerichtingsverkeer. De westerse samenleving verliest aan levensbeschouwelijke en religieuze identiteit en daarmee aan consensus wat betreft wezenlijke humane waarden. Ze schiet door in processen van secularisering en individualisering. Integratie in zo'n samenleving kan bedreigend overkomen, zolang integratie wordt gezien als eis om een andere cultuur kritiekloos over te nemen. Dat maakt blind voor verrijkende elementen uit andere culturen. Niet alleen nieuwkomers zoeken beschutting in eigen kring, maar ook autochtone Nederlanders lopen de kans zich vreemd te voelen binnen de eigen samenleving. Het gaat er om te letten op ieders participatie aan de samenleving, wat ook deelname inhoudt aan ontmoeting en gesprek met elkaar.

Berry van Oers, *In Dialogue with People of Other Religions and Philosophies*.

Met een aanbeveling van de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog te Rome en een voorwoord van Jacobus Kardinaal Eijk, voorzitter van de Nederlandse Bisschoppenconferentie.

Utrecht, juni 2015. 160 blz.

ISBN/EAN: 978-90-9029081-2

Te bestellen via bestel@rkk.nl , 10 euro.

Theologie van de religies of theologie van de dialoog?

Gé Speelman

Contextueel theoloog Volker Kuester maakt onderscheid tussen een theologie van de religies en een theologie van de dialoog. Een theologie van de religies opereert binnen het framework van een bepaalde religieuze traditie en denkt theologisch na over het gegeven dat er in de wereld

verschillende religieuze tradities bestaan, en wat de betekenis van deze verschillende tradities is voor de gelovige visie op God, mens en wereld. De theologie van de dialoog is voor Kuester van geheel andere aard: ze komt voort uit de ontmoeting van aanhangers van verschillende religies en behandelt vragen die vanuit die ontmoeting opkomen. In de ontmoeting worden de gesprekspartners uitgedaagd door de verschillen die er bestaan tussen de tradities om de eigen traditie opnieuw te bekijken. Andere accenten worden gelegd, andere thema's uitgelicht. Kuester wil de genitivus in 'theologie van de dialoog' opvatten als genetivus objectivus: een theologie die als het ware product is van die dialoog. Waar een theologie van de religies

vooral verantwoording moet afleggen aan één bepaalde traditie, gaat het bij theologie van de dialoog om een verantwoording naar beide kanten, een theologie die met twee verschillende tradities in gesprek is. Te denken valt bijvoorbeeld aan de lange en intensieve ontmoetingen tussen Joden en christenen, met name na de Tweede Wereldoorlog, die aan beide kanten hebben geleid tot een opnieuw kijken naar de betekenis van begrippen als ‘Messias’ of ‘verlossing’, en over de plaats van Jezus van Nazareth in beide tradities. Auteurs als Marquardt van christelijke of Fluesser van Joodse zijde dachten verder over vragen die werden opgeworpen in de ontmoeting met de religieuze ander.

Ik constateer dat ook in de joods-christelijke dialoog de auteurs van beide kanten allereerst het gesprek aangingen met hun eigen religieuze traditie: Marquardt binnen de protestantse tak van het christendom, en dan nog voornamelijk in Duitsland, en Fluesser naar zijn Joodse achterban. Dit neemt niet weg, dat hun werk intensief werd gevolgd door de ‘religieuze ander’, dat die religieuze ander voortdurend als het ware over hun schouder mee aan het lezen was.

Zijn er uit de ontmoetingen van christenen en moslims ook ‘theologieën van de dialoog’ opgekomen? In Nederland valt te denken aan het werk van Anton Wessels, die naast de Bijbel de Koran gebruikt als bron van kennis over God. In zijn latere boek *Thora, Evangelie en Koran* reflecteert hij op thema’s als uittocht, geweld en Messiaans koningschap met gebruik van verhalen uit de joodse, christelijke en islamitische traditie. Aan moslimzijde maakt bijvoorbeeld Farid Ishaq voor zijn islamitische bevrijdingstheologie bewust gebruik van christelijke bronnen. Te denken valt ook aan de schrijvers van de open brief ‘a Common Word’, die vanuit hun lezing van evangelie-

teksten tot een herlezing komen van Koran en hadith- teksten over de liefde van mensen tot God en tot elkaar.¹

Kuester merkt op, dat een theologie van de dialoog een theologie van de religies vooronderstelt. Die gaat aan de ontmoeting vooraf. Als je immers geen enkele waarheid ziet in de andere religieuze traditie heeft het theologisch gesprek bij voorbaat geen zin, en ontstaat er geen theologie van de dialoog. Als je anderzijds op grond van je theologie van de religies ervan uitgaat dat alle religies min of meer hetzelfde nastreven, heeft het gesprek al net zo weinig zin, want het levert niets nieuws op. De conclusie kan dan ook luiden dat in de bekende driedeling in de theologie van de religies tussen exclusivisme, inclusivisme en pluralisme, de exclusivistische en de pluralistische posities beiden geen theologie van de dialoog opleveren.

De theologie van de religies staat uiteraard centraal bij teksten die geschreven worden vanuit het kerkelijke instituties. Daar moet immers de reflectie gepleegd worden op de rechtvaardiging voor de ontmoeting die plaatsvindt tussen christelijke en moslimburen. In *In Dialogue with People of other Religions and Philosophies* wordt een opsomming gegeven van verschillende kerkelijke documenten uit de Romana waarin op verschillend niveau wordt gereflecteerd op die ontmoeting.

Veel van die teksten geven een theologische fundering van het inclusivistische standpunt van de r-k kerk. Dat doen ze vooral met een beroep op de godsleer, en daarnaast noties uit de theologische anthropologie en ecclesiologie. Omdat God de schepper is die de wereld verlost, omdat Christus is gekomen tot heil van alle mensen, omdat mensen in het spoor van deze God met dat heil bezig moeten

¹ Zie Begrip 2007 nr 4-5

zijn en omdat de kerk is geroepen tot verzoening moeten mensen uit de RK kerk zich actief met dialoog bezighouden. Met als kanttekening dat er soms een spanning zit tussen de opdracht tot dialoog en de opdracht tot verkondiging, net zoals er een spanning zit tussen het benadrukken van de overeenkomsten tussen verschillende religies en de verschillen. Die spanningen treden ook aan het licht als het gaat over de verschillende typen dialoog die er zijn en de doelen van dialoog. Om aan vrede te bouwen is soms benadrukking van overeenkomsten van belang, maar als het gaat om het samen zoeken naar God kunnen verschillen meer naar voren komen. Met name paus Benedictus XVI had er oog voor dat dialoog niet betekent dat verschillen tussen christenen en andersgelovigen moeten worden verdoezeld of dat de opdracht tot verkondiging van de christelijke boodschap is komen te vervallen door de dialoog.

Naast deze funderingen die zich bewegen op het terrein van de theologie van de religies is er in het boek veel oog voor de alledaagse praktijk van dialoog. Dan blijkt dat die in de Nederlandse context vaak heel laagdrempelig en praktisch gericht is. Een hoog theoretisch gesprek tussen geleerden van verschillende religieuze achtergrond vindt hier nauwelijks plaats.

In een slothoofdstuk wordt kort de geschiedenis geschetst van de migratie, de presentie van moslims in Nederland en het kerkelijke beleid ten opzichte van de ontmoeting tussen christenen en moslims. Hierbij komt uiteraard ook Begrip ter sprake als een pionierend blad, aanvankelijk op voorlichting gericht maar later ook een platform voor reflectie over dialoog.

Dezelfde mix van praktische overwegingen en reflecties over de theologie van de religies vindt men ook in de Protestantse nota *Integri-*

teit en Respect. De auteur van deze nota, Bernard Reitsma, kiest niet één van de drie mogelijke opties die vaak genoemd worden: exclusivisme, inclusivisme of pluralisme. Centraal staat in de theologische reflectie de vraag: ‘Is de God van de Islam dezelfde als die van de bijbel?’ Hoewel het pluralistische standpunt in de nota niet goed uit de verf komt, laat de behandeling van de vraag goed zien hoe pluri-form en divers er binnen de PKN gedacht wordt over de ontmoeting met moslims. Aangezien dit document, net als de door van Oers besproken geschriften, een binnenkerkelijk doel dient, is er van een theologie van de dialoog geen sprake.

De studie van het netwerk van Anglicaanse gemeenschappen voor interreligieuze dialoog *Generous Love*² geeft in eerste aanzet een theologie van de religies die echt geboren is uit bestaande interreligieuze contacten, en is in die zin een stap op weg naar een theologie van de dialoog. Het is een prachtig doorgecomponeerde tekst, waarin vanuit een consequent trinitarische opzet recht wordt gedaan aan de eigen Anglicaanse identiteit, aan de kern van de christelijke traditie en aan de diverse contexten waarbinnen Anglicaanse christenen de ontmoeting met andersgelovigen beleven. Daar waar diversiteit en conflict de kernwoorden zijn (in seculiere of andersreligieuze contexten) is het de opdracht als lichaam van Christus present te zijn in de samenleving. Waar gebouwd wordt aan een rechtvaardige samenleving kunnen christenen met anderen aan de slag, delend in de missie van de Heilige Geest die heelt en vernieuwt. En waar mensen ontheemd zijn kan gastvrijheid geoefend worden zoals de Vader die ons aller gastheer is, ons allen tot gasten maakt. Uit het hele document spreekt een geest van kwetsbaarheid die weldadig aandoet. Het is

² Zie Begrip 4/2014

juist die geest van kwetsbaarheid en openheid die theologisch nieuwe stappen zet in de reflectie op de aanwezigheid van andersgelovigen. In het document wordt melding gemaakt van de wil van joodse en moslimleiders om serieus en op theologisch niveau te communiceren over en met het christelijke geloof. Hierbij worden de documenten *Dabru Emet*³ en *a Common Word* genoemd.

Hoewel dus geen van de drie documenten uit kerkelijke kring de theologie van de dialoog beoefent, kan je verwachten dat *Generous Love* de lezers het meest aanmoedigt om zo'n theologie te gaan ontwerpen.

Bibliografie

Volker Kuester: *'Who, with whom and about what? Exploring the landscape of interreligious dialogue.'* Exchange 33/1 (2004), 73- 92

Anton Wessels, *Thora, Evangelie en Koran*. 3 boeken, 2 steden, 1 verhaal. Kampen, 2010, uitg. Kok

Farid Esack, *Qur'an, Liberation and Pluralism*. Oxford, 1996: Oneworld

Berry van Oers, *In dialogue with people of other religions and philosophies*. 2015, SRKK, Dutch Bishops' conference

Bernard Reitsma, *Integriteit en Respect*. Islammemorandum voor de PKN, 2011: <http://www.protestantsekerk.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Integriteit-en%20respect-islam-memorandum-PKN-synoderapport.pdf> . Geraadpleegd 19 augustus 2015

³ http://www.jcrelations.net/Dabru_Emet_-_A_Jewish_Statement_on_Christians_and_Christianity.2395.0.html

Generous Love. The truth of the Gospel and the call to dialogue. A report from the Anglican Community Network for Interfaith concerns. 2008:

http://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=1&ved=0CCEQFjAAahUKEwj41LXBoLXHAhVDuBoKHRC_D1s&url=http%3A%2F%2Fwww.acommonword.com%2Flib%2Fdownloads%2Fgenerous_love_A4_with_forward.pdf&ei=2oTUVfj_F8PwapD-vtgF&usg=AFQjCNEU_gCXTIj6URxDD6Qbuy5je9fLdw&sig2=FnERLMSNfYVVVbO4z7IPJw&bvm=bv.99804247,d.d24 . Geraadpleegd 19 augustus 2015. Zie ook: "Liefde in overvloed" in: *Begrip* 40 jrg nr.4 (2014), 150-165

Vreedzame strijd tegen jihadisme

Een zestigtal persoonlijkheden uit maatschappij, godsdienst, universiteit en politiek waren in de week van 20 – 25 juli 2015 bijeen in Barcelona om na te denken over middelen om vreedzaam het jihadisme te bestrijden, vooral op internet. De bijeenkomst was georganiseerd door de Unie voor de Middellandse Zee en telde 43 landen uit de regio. Het doel was om ervaringen uit te wisselen tussen de verschillende betrokken actieve initiatiefnemers van vreedzame projecten.

Hoe kunnen we de radicalisering afremmen die regelmatig geleid heeft tot aanslagen aan beide zijden van de Middellandse Zee, van Frankrijk tot Tunesië en Egypte, tot moorden op religieuze minderheden en ontvoeringen van westerlingen in Syrië en Irak, waar volgens schattingen 25 à 31000 vreemdelingen deelnemen aan de djihad van IS?

Omdat de radicalisering hoofdzakelijk ontstaat via sociale netwerken, moet men het antwoord ook daar zoeken: “ We moeten het internet meer gebruiken, ons van deze media bedienen om in grotere mate jongeren en vrouwen te bereiken”, hun moeders, zo verklaarde, buiten de vergaderingen om, Elisabeth Guigou, voorzitter van de Anna Lindh Stichting voor de dialoog tussen culturen.

Aangezien in Frankrijk 90% van de radicalisering plaatsvindt op het net, heeft de regering een site gelanceerd www.stop-jihadisme.gouv.fr met als bedoeling de djihadistische propaganda tegen te gaan door deze te ontcijferen en door uit te leggen welke technieken gebruikt worden voor mentale manipulatie.

Talrijke initiatieven

De in 2005 opgerichte Anna Lindh Stichting stelt voor om een alternatieve boodschap te verspreiden, dankzij haar programma Young Arab Voices, dat jongeren leert hoe sociale media en blogs te gebruiken om berichten van tolerantie te verspreiden.

In Groot Brittannië heeft een groep religieuzen in maart Haqiqah opgezet, een on-line-tijdschrift, dat als roeping heeft om de ‘juiste interpretatie’ van de Koran te verspreiden.

De universiteit van Al Azhar in Cairo, een van de meest prestigieuze instellingen van de soennitische islam, heeft op haar beurt in Observatiepost in het leven geroepen, waarvan de internetsite in zes talen de extremistische uitleg van de islam identificeert en corrigeert. “De islam brengt een goddelijke boodschap en als alle andere goddelijke boodschappen, nodigt hij uit tot liefde en tolerantie en tot ontmoeting tussen mensen”, verklaarde aan AFP de voorzitter van de universiteit, Abdel Hay Azab. “Onze missie is om in heel de wereld

personen te vormen, die gewapend zijn met dit echte begrip van de islam”, voegde hij eraan toe.

Maar er is meer dan internet. We hebben een ander ‘verhaal’ nodig maar ook ‘actie’, zegt Mw. Guigou met nadruk.

In Fez, Marokko, heeft de Unie voor de Middellandse Zee een Euro-Mediterrane universiteit gefinancierd, die in het nieuwe seizoen driehonderd studenten gaat opnemen. Op den duur moeten dat 6.600 studenten worden uit Arabische, Europese landen en uit landen ten zuiden van de Sahara.

Dit doel beoogt eveneens de Libanese *Stichting Adyân*, Arabisch voor ‘godsdiensten’. Ze organiseert workshops interreligieuze studies voor jongeren en imaams in Libanon, waar de wonden van de burgeroorlog (1975-1990) nog niet geheeld zijn. De Stichting benadert diegenen, die aangetrokken zouden kunnen worden door extremistische groepen, om van hen ‘leiders van contra-terrorisme’ te maken, zo legde de stichter Fadi Daou uit tegen AFP. “Er is een lange weg te gaan”, zei hij, “maar we mogen hoop hebben: in 2014 heeft de stichting 1.390 aanvragen gehad die geïnteresseerd waren in zijn seminarie van interreligieuze studies voor slechts 60 plaatsen. Veel jongeren uit de Arabische wereld willen leren, hun kennis verbeteren en iets anders doen. Wij investeren in bommen en misschien doen we voor hen niet genoeg”, vond hij.

Bron: <http://www.lalibre.be/actu/international/la-guerre-pacifique-contre-le-djihad-55b31a243570b54652e9229e>

Vertaling uit het Frans: : P. Reesink

Voor andere initiatieven: zie

<http://www.arcree.org/2015/07/23/premiere-etape-de-linterfaith-tour-dans-une-grande-bretagne-interconfessionnelle/>

Vier Franse jongeren, Lea (20 jaar), Ariane (27 jaar), Samir (28 jaar) en Lucie (19 jaar) uit vier verschillende levensbeschouwingen, resp. joods, atheïstisch, moslim en christelijk, gaan tien maanden lang samen door verschillende landen om te ontdekken wat er gebeurt aan interreligieuze dialoog.

Boeken

Michel Houellebecq, *Onderworpen* (Soumission), Amsterdam/Antwerpen, Arbeiderspers, 2015, 234 blz. € 19.95

De (over)bekende Franse romanschrijver, grillig, links-politiek, bekend van nogal expliciete seksuele passages in zijn werken, heeft een heel nieuw werk geschreven. Dit is een gedachten-experiment over het jaar 2022. Er zijn opnieuw Franse presidents-

verkiezingen. Na een tweede periode Hollande (vanaf 2017) heeft nu in de eerste ronde Marine le Pen de meeste stemmen (meer dan 30%). Tweede is een moslimbroeder die ongeveer 23% haalt. De socialisten (Hollande) en gaullisten (Sarkozy) doen in de tweede ronde dus niet mee, maar besluiten uit haat tegen Marine le Pen de moslimbroeder maar te steunen. Dat is Mohammed Ben Abbes, die

droomt van een vernieuwd Europees élan: om echt het grote voorbeeld, het oud-Romeinse rijk van Augustus te vernieuwen moeten Tunesië, Egypte, Turkije's Westkust, Algerije, Syrië er ook nog bijkomen. Ben Abbes wordt dus president gekozen, zij het niet zonder tumult, aanslagen en bezettingen. De eerste verandering voor de hoofdpersoon van dit boek, een professor in 19e eeuwse Franse literatuur aan de Sorbonne, is dat die universiteit een islamitische wordt, waarbij de docenten wel geacht worden ook moslim te worden.

De ik-figuur is een specialist in Joris-Karl Huysmans, een romanschrijver en atheïst die stevig gelovig katholiek werd rond 1900 en een belangrijke rol speelde in de bekering van Louis Massignon, de grote Franse islamkenner en 'uitvinder' van de gezamenlijke Abrahamitische wortels van joden, christenen en mopslims. Hij wil aanvankelijk niets met dat 'islamitische Sorbonne' te maken hebben, maar dan komt er een gesprek met de nieuwe rector van dit 'islamitische Sorbonne'. Dat is een tot de islam bekeerde Belg, die een uitvoerig gesprek heeft met onze ik-figuur. Over dit gesprek schreef Arnold Grunberg in de Volkskrant: 'Het beste gedeelte van de roman, een dostojevskiaanse dialoog ... over een nieuwe God', nadat het atheïsme en het humanisme als 'oppervlakkig, hoogmoedig en arrogant' zijn afgeserveerd. Tegenover de uitspraak van Voltaire dat God best wel nuttig is om de grote massa in toom te houden en 'als Hij niet bestond zeker zou moeten worden uitgevonden' komt dan de uitspraak van Bakoenin, dat 'God als Hij wel bestond, moest worden afgeschaft.' Maar de wezenlijke gedachtengang gaat toch stevig in de richting van een ingewikkelde biologische evolutie, zo complex, dat er wel een ontwerp achter moet zitten. Intelligent design dus, of eigenlijk een besef van geschapenheid, zoals ook beschreven als 'besef van geschapenheid' in dat mooie en prijswinnende boek van Wil

van den Bercken, Geloven tegen beter weten in (Balans, 2014: 48-52). Vergeleken met het laatste boek van de onlangs overleden Arabist Hans Jansen, Eindstrijd. In de finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam (2009) is dit boek van Houellebecq een nieuwe stap in het debat over de betekenis van de islam in de spirituele ontwikkeling van de hele wereld, ook van het zo vaak christelijk genoemde westen.- Karel Steenbrink

Elif Shafak, *Liefde kent veertig regels*. Een zoektocht van een vrouw naar liefde en inspiratie, Breda: De Geus, 2015, 3e dr., € 12.50, 443 blz.

Elif Shafak (geb. 1971) is een bekende en gewilde Turkse schrijfster. De Geus heeft al zeven boeken van haar op de Nederlandse markt gebracht en nu is er van dit boek dat enkele jaren geleden al verscheen ook een goedkope editie verschenen. In feite gaat het eigenlijk om twee verhalen die in elkaar vervlochten zijn. Het ene is een historische roman over de beroemde geleerde en mysticus Djalaloeddin Roemi (1207 of eerder – 1273) die het grote dichtwerk de Masnawi schreef, herhaaldelijk vertaald,

onlangs nog in zes delen door Abdulwahid van Bommel. De naam van Roemi is ook verbonden aan de ‘uitvinding’ van de extatische wervelende dans van de derwisjen. Roemi was al een bekend geleerde toen hij een ontmoeting had met de rondzwervende mysticus Sjamsoeddin Tabriz, die in zijn grote geleerdheid van Roemi de ziel van Godsliefde en extase heeft gebracht. Deze geschiedenis wordt in

mooie taferelen gebracht in dit boek. Dat is ruim driekwart van het boek in korte hoofdstukken waarin steeds weer een van de hoofdpersonen het verhaal vanuit eigen perspectief vertelt. Helder en boeiend beschreven.

Daarnaast is er het verhaal van een moderne Amerikaanse vrouw Ella die in haar huwelijk en leven is vastgelopen en een baan krijgt bij een uitgever waar zij manuscripten moet beoordelen. Ze krijgt als eerst opdracht het lezen van dit boek over Roemi, krijgt via email contact met de auteur en er bloeit iets moois op tussen die twee. De auteur blijkt een Schot te zijn die tot de mystieke Islam is bekeerd, maar helaas erg ziek is en in het laatste hoofdstuk sterft. Beetje melodramatisch dus, dat verhaal van Ella, maar 80% van het boek is een mooie historische roman over Roemi en dat is echt de moeite van lezen meer dan waard. Er zitten pakkende teksten in en een aantal typische verhalen uit de islamitische mystiek. Een boek om meerdere keren te lezen. Alvast een kleine tegenstelling als voorproef. De mystici worden voorgesteld als degenen die zoeken, vooral vragen stellen. 'Een orthodox geleerde is echter altijd op zoek naar fouten die anderen maken. Maar vergeet niet, dat degene die over anderen klaagt, meestal zelf verkeerd zit.' (328) – Karel Steenbrink

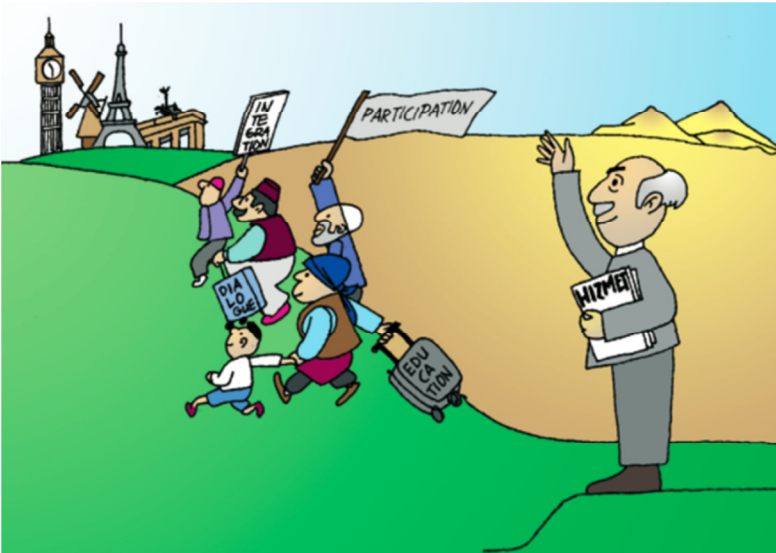
Gürkan Çelik, Johan Leman & Karel Steenbrink (eds) *Gülen-Inspired Hizmet in Europe*. The Western Journey of a Turkish Muslim Movement, Bruxelles, Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien, 2015. 311 pp., 1 graph, 4 tables, ISBN 978-2-87574-275-9: Peter Lang, 2015, 311 blz. € 42.00

Fethullah Gülen (geb. in 1938) is de bescheiden inspirator van een islamitische beweging in Turkije die geen moskeeën bouwt, maar verspreid is over een breed netwerk van scholen, vakbeweging en werk-

geversverenigingen, sociale zorg en noodhulp, Korancursussen, maar ook huiswerkbegeleiding, de grootste Turkse krant (*Zaman*), een TV-net en nog veel meer. Ontstaan als ondersteuning voor onderwijs van kinderen in de achterstandsgebieden van de grote steden, Izmir, Istanbul en Ankara, heeft de beweging zich vanaf de jaren 1990 ook in Europese landen gevestigd. Hier hebben ze ook geen moskeeën geopend, maar vooral scholen en netwerken om zelfstandige Turkse bedrijfjes te laten samenwerken. Ze lobbyen in lokale en nationale politiek en bij het verdere bedrijfsleven. In Nederland hebben ze een vijftal lagere en twee middelbare Cosmicus scholen, waar geen godsdienstonderwijs is, maar wel ‘wereldburgerschap’ als kernidee. In Rotterdam hebben ze een Dialoogacademie geopend, die tegenwoordig Platform INS heet.

Dit boek is ontstaan vanuit een internationale conferentie in Amsterdam, 2010. Er zijn twaalf auteurs waarvan vijf bij de beweging horen. De andere zeven zijn wetenschappers die via contacten, lezing van publicaties en rechtstreekse observaties hun oordeel hebben gevormd. In het eerste deel wordt een algemeen beeld gegeven van de beweging via een overzicht van de geschriften van Fethullah Gülen zelf (Pim Valkenberg en Thomas Michel), de politieke kanten (Gürkan Çelik), het geld dat de zaak draaiende houdt (Helen Ebaugh) en de positie van de vrouw (Maria Curtis).

In het tweede deel worden zes landen besproken: Nederland en België, Frankrijk, Duitsland, Engeland en Albanië. Omdat het hier over een beweging-in-ontwikkeling gaat zien we wel vaste patronen, maar kan er nog veel gaan veranderen. *Hizmet* betekent toewijding, vrijwilligerswerk. Zo noemen leden van de beweging zich graag.

Voor de uitgave hadden de redacteurs graag een tekening willen plaatsen van de oud tekenaar van Begrip, Frans Kalb. Dat ging uiteindelijk niet, omdat de serie waarin het bij Peter Lang is geplaatst (Gods, Humans and Religion, deel 22) een vaste formule heeft. Daarom hierbij toch in zijn oude tijdschrift de mooie tekening van Frans Kalb met Fethullah Gülen, die rechts staat en zijn mensen uitzwaait die naar Europa gaan (verbeeld in de Eiffeltoren, de Big Ben van Londen, de Berlijnse Brandenburger Tor en een Hollandse molen). Als inspiratie krijgen zij mee dat ze moeten integreren, goed onderwijs moeten volgen en geven, en vooral in dialoog met anderen moeten leven. – Karel Steenbrink

Van her en der

Journées d'Arras 2015

De jaarlijkse informele bijeenkomst van personen betrokken vanuit de kerken bij de dialoog tussen christenen en moslims vond dit jaar in mei plaats in Salzburg (Oostenrijk). Twintig Europese landen waren vertegenwoordigd evenals Turkije. Het zal niemand verwonderen dat radicalisering een van de hoofditems was. Zo sprak een jonge Bosniër, Dr. Verdran Dzihic, zelf naar Oostenrijk gevlucht vanwege de oorlog, over de rol van de godsdienst in de Balkan. Diende deze voor de ontwikkeling van de nationale identiteit vanaf 1800, tijdens het communistische tijdperk werd godsdienst juist buitengesloten uit de politiek om daarna in de jaren 1991-2011 weer te worden misbruikt voor nationale doeleinden. Buitenlandse moslim strijders waren al actief tijdens deze burgeroorlogen in Bosnië en Kosovo maar sindsdien is de invloed van salafisten groter geworden door steun uit Saoedie- Arabië en Koeweit. Deze ontwikkeling is vreemd voor het Bosnië van de spreker, in wiens dorp in zijn jeugd 17 verschillende nationaliteiten woonden en wiens moslim grootmoeder nog steeds paaseieren kleurt.

Een heel ander verhaal kwam van de jurist Dr. Stefan Schima. Zijn betoog behandelde de legale status van moslims in Oostenrijk, vroeger (1878 de Oostenrijkse wet op godsdiensten), gevolgd door de Islam Wet van 1912 waarin de Hanafitische Wetsschool werd bevoordeeld. Het is nog te vroeg om te oordelen over de nieuwe controversiële Islam Wet van 2015. Een van de voorstellen is om buitenlandse fondsen voor Islamitische Instellingen te verbieden.

Een zeer praktische en positieve bijdrage leverde mw. Zeynep Elibol die vanuit haar ervaring als directrice van een beroepsopleiding in Wenen een lange lijst van geslaagde voorbeelden van dialoog gaf. De projecten werden uitgevoerd door leerlingen van diverse godsdiensten zoals een multireligieus project rond leven, geboorte en dood en een gezamenlijke actie voor het milieu.

Ralph F. Pöchhacker (Federal Agency for State Protection and Counter Terrorism) liet zien hoe complex het proces is dat tot radicalisering leidt. De radicaliseringspiramide begint onderaan met zelf-isolering, gevolgd door het zich afzetten tegen het Westen, verandering van gedrag en persoonlijkheid, bereidheid om geweld te gebruiken, actieve ondersteuning van de jihaad met uiteindelijk deelname aan de gewapende strijd. Hij benadrukte de rol van de theologie van het geweld, van radicale imams, de rol van internet, van gevangenis- en de kwalijke gevolgen van een mislukt integratiebeleid.

Hetzelfde thema, maar dan bekeken vanuit een psychologische invalshoek, werd besproken door twee onderzoekers van het Instituut voor Islamitische Studies. Zij toonden het profiel van jongeren die gevoelig zijn voor radicalisering: oorlog-trauma's, slechte jeugd zonder vader, weinig kennis van de godsdienst, geen band met de moskee, polarisatie, gevoel van superioriteit en 'takfir', het verketteren van anderen.

In de landenverslagen konden we de temperatuur polsen van elk land met zijn eigen specifieke problematiek, van Zweden tot Turkije, en van Groot-Brittannië tot Rusland. Onvermeld blijft misschien het belangrijkste: onderlinge contacten en uitwisselingen van persoonlijke ervaringen, publicaties, projecten enz.

Een moskee was er in het oerkatholieke Salzburg niet te vinden, wel 20 km. naar het zuiden, waar we in Hallein een splinternieuwe Milli Görüş moskee mochten bezoeken zonder minaret of koepel. Alle vragen werden openhartig beantwoord.

Gelukkig kregen we ook de tijd om ons te verdiepen, via een korte rondleiding, in de geschiedenis en actualiteit van de prachtige oude

binnenstad van Salzburg met maar liefst 40 kerken, te danken aan de rijkdommen van de prelaatbisschoppen die lange tijd de scepter zwaaiden in hun vrijstaat. Hun rijkdom

was te danken aan de winning van goud en zout (Salzburg).

- P. Reesink (met dank aan Rev. Arneir Langås uit Denemarken, dat een geslaagd project kent van deradicalisering in Arhus)